

Pedagogik i arbetslivet

Ett historiskt perspektiv

PER-ERIK ELLSTRÖM

Institutionen för beteendevetenskap, Linköpings universitet

ARVID LÖFBERG

Pedagogiska institutionen, Stockholms universitet

LENNART SVENSSON

Pedagogiska institutionen, Lunds universitet

Sammanfattning: *I denna artikel ges en bild av hur forskningen om pedagogik i arbetslivet utvecklats i Sverige och vilka områden den har rört. Även om de områden som här urskiljs delvis går in i varandra representerar områdena relativt tydligt olika fokuseringar. I och med att utbildning, lärande och kompetensutveckling i arbetslivet kom att bli ett pedagogiskt forskningsområde tillfördes inte enbart ny kunskap till vår förståelse av människan i arbetslivet. Arbetslivspedagogisk forskning berikar också pedagogikämnet genom att ge ett breddat underlag för teori och metodutveckling inom ämnet. Villkoren för lärande som ett allmänt kunskapsområde ges genom denna forskning en tydligare plats inom pedagogiken.*

Utbildning och lärande i arbetslivet har som pedagogiskt forskningsfält expanderat under de senaste årtiondena. Detta gäller inte enbart för svenska förhållanden, utan även i ett internationellt perspektiv. Forskningen inom pedagogikämnet har främst fokuserats på den formella utbildningen, inklusive olika former av vuxenutbildning, som bedrivs inom det samhälleliga utbildningssystemet. Det har emellertid även funnits en forskning om arbetslivet inom den svenska pedagogiska forskningen åtminstone sedan mitten av 1960-talet. Det tämligen begränsade antal studier och avhandlingar inom området, som publicerades fram till början av 1980-talet, gällde framförallt frågor kring urval och rekrytering, analyser av arbetskrav och utbildningsbehov, ledarutbildning och ledarutveckling samt studier av utbildningsbaserade metoder för grupp- och organisationsutveckling.

Under senare år har dock området fått en vidare inriktning mot frågor kopplade till de satsningar som görs på kompetensutveckling och lärande i arbetslivet, och som berör stora grupper av anställda. Detta innebär dock inte att forskningsintresset är begränsat till formella utbildningar, kurser eller särskilda program. En stor del av forskningen under senare år har gällt arbetslivet och arbetsplatsen som miljö för lärande, och då inte minst arbetsvillkorens betydelse för individers lärande, utveckling och syn på utbildning.

Den följande beskrivningen ger en bild av hur forskningen om pedagogik i arbetslivet har utvecklats i Sverige och vilka områden den har rört. Även om de områden som här urskiljs delvis går in i varandra representerar områdena relativt tydligt olika fokuseringar. Presentationen av de olika områdena bygger i stort sett på den ordning i vilka de blev föremål för forskning. Beskrivningen är inte en heltäckande kartläggning utan endast en beskrivning av huvuddragen i utvecklingen och bygger i första hand på de doktorsavhandlingar i pedagogik som lagts fram. Dock har även vissa andra större arbeten inkluderats. Vuxenutbildning och yrkesutbildning är två näraliggande forskningsområden som lämnats utanför den här beskrivningen, som har avgränsats till forskning om pedagogik i arbetslivet.

I och med att utbildning, lärande och kompetensutveckling i arbetslivet kom att bli ett pedagogiskt forskningsområde tillfördes inte enbart ny kunskap till vår förståelse av människan i arbetslivet. Arbetslivspedagogisk forskning berikar också pedagogikämnet genom att ge ett breddat underlag för teori och metodutveckling inom ämnet. Denna forskning bidrar också väsentligt till förståelsen av villkoren för lärande och kunskapsbildning i samhället. Villkoren för lärande som ett allmänt kunskapsområde ges genom denna forskning en tydligare plats inom pedagogiken. Lärandemiljö och villkor för lärande framstår tydligare som ett allmänt mänskligt fenomen oberoende av det specifika verksamhetsområde som studeras.

Vi har utifrån en analys av fältet valt att indela detta i sju områden: (i) urval och rekrytering, (ii) arbete, arbetskrav och utbildningsbehov, (iii) studier av personalutbildning och andra former för kompetensutveckling, (iv) studier av chefs-/ledarskapsutbildning samt chefers arbete, ledarskap och lärande, (v) studier av förändrings- och utvecklingsprocesser avseende grupper och organisationer, (vi) upplevelse av arbete och utbildning, samt (vii) informellt lärande och arbetsplatsen som lärandemiljö, vilka bildar utgångspunkt för den följande framställningen.

I – URVAL OCH REKRYTERING

Efter andra världskriget utvecklades ett starkt intresse för psykometriska frågor inom både pedagogik och psykologi. Denna utveckling var till stor del påverkad av utvecklingen inom differentialpsykologin i USA, som i sin tur byggde på utvecklandet av tester för att mäta människors olika förutsättningar för att utöva ett yrke. Bakgrunden till denna utveckling var utvecklandet av tester inom det militära området under andra världskriget. En del av dagens arbetslivspedagogiska verksamhet har sina rötter i 1950-talets och det tidiga 1960-talets praktiska arbetspsykologiska verksamhet där det knappast

förelåg någon tydlig distinktion mellan de akademiska disciplinerna psykologi och pedagogik.

År 1952 inrättades *Personaladministrativa rådet* och några år därefter *Psykotekniska institutet* med Psykologiska institutionen vid Stockholms universitet som värd. Både PA-rådet och PTI stödde utvecklingsarbete som rörde frågan om »rätt man på rätt plats»; PA-rådet med hänsyn till arbetslivets behov av kvalificerad personal och PTI med hänsyn till enskilda individers behov av insikt om den egna kompetensen som grund för yrkesval. I och med att både pedagogik och psykologi som huvudämne kunde leda till en självständig psykologbefattning satte detta sina spår i pedagogikutbildningen och i pedagogisk forskning vid flera pedagogiska institutioner. För de pedagoger som kom att vara verksamma som arbetslivspsykologer var det främst urvals- och rekryteringsfrågor som dominerade, även om personalutbildningsfrågor också uppmärksammades. De två inriktningarna hänger ju nära samman; antingen rekryteras den kompetens som erfordras eller så utbildar man för att erhålla den erforderliga kompetensen.

Flera pedagoger med orientering mot skolans område var intresserade av urval och differentiering av elever där psykometriska metoder kom att användas. Det var den psykometriska problematiken som dominerade forskningen snarare än urvals- och rekryteringsfrågan i sig. Härnqvist (1965) gjorde tidigt omfattande undersökningar med psykometriska metoder för att uppskatta begåvningsreserven inom svenska folket och därmed förtydligade han behovet av och möjligheten att bygga ut det allmänna utbildningsväsendet. Det psykometriska intresset inom både psykologi och pedagogik gjorde att frågan om rätt man på rätt plats också blev en praktisk pedagogisk fråga för de pedagoger som i sin praktiska yrkesverksamhet, som arbetslivspsykologer, orienterade sig mot arbetslivsområdet.

Trankell (1967) kom i anslutning till sitt intresse för urval av piloter att inta en egen position inom forskningsfältet genom sin skeptiska inställning till att enbart förlita sig på psykometriska testmetoder i urvalssammanhang. Hans metod var samtalet och den detaljerade iakttagelsen av den enskilde sökande snarare än att använda sig av standardiserade test vid urval. Carlstedt (1979) skrev en avhandling om modifiering av flygförarutbildningen genom förändringar i urvalsproceduren och personalutbildningen som delvis byggde på Trankells synsätt. Gordon (1997) har i sin forskning och i sin praktik vidareutvecklat detta synsätt.

Kort kan sägas att urvals- och rekryteringsfrågor har varit ett utpräglat praktiskt orienterat utvecklingsområde, och en genomgång av doktorsavhandlingar i pedagogik visar ringa forskning på doktorsnivå eller av disputerade forskare inom detta forskningsområde. Dock kan nämnas att Engström (1988) skrev en intressant pedagogikhistorisk avhandling om rekrytering vid sekelskiftet 1900, *Posten måste fram*.

II – ARBETE, ARBETSKRAV OCH UTBILDNINGSBEHOV

Både rekrytering till och utbildning för ett arbete förutsätter en uppfattning om vad arbetet innebär och kräver. Detta ledde tidigt till studier av vad som

utmärkte arbeten med utgångspunkt från behov av personalplanering, utbildning och träning. Exempel på sådana studier är Gestrelius (1972) analys av arbete och utbildningsbehov gällande lärarutbildare. En studie med liknande inriktning är Werdelins (1972) analys av modeller för utbildningsplanering. Fredriksson (1974) skrev om metoder för analys av arbeten och utbildningsbehov. Ett senare arbete gällande pedagogiska aspekter av att bedriva skogsbruk i u-land genomfördes av Ekstrand (1991, 1992).

Förutom denna typ av studier som var klart fokuserade på analys av arbetsuppgifter och dessas krav, sedda i ett pedagogiskt perspektiv, gjordes också analyser som mer handlar om yrken i sin helhet. En sådan var en studie av arméofficerare av Hedlund (1976). I ett nyligen publicerat arbete av Weibull (2003) behandlas frågor om arbetskrav och yrkeskunskande hos piloter och andra yrkesgrupper inom flygvapnet. Flera tidiga studier gällde pedagogiskt yrkesarbete som till exempel Asklings (1967) studie av förskolläraryrket. Även Gestrelius och Fredrikssons tidigare nämnda arbeten gällde pedagogiskt yrkesarbete.

När det gäller lärares arbete är det svårt att dra en gräns mellan vad som skall föras till forskning om pedagogik i arbetslivet respektive forskning om pedagogik i skola och formell utbildning. Forskning om pedagogiken inom skolan ingår inte i denna översikt. Avgränsningen till fokus på arbetet blir något tydligare i historiska studier av lärares arbete. Som exempel kan nämnas Tallberg Bromans (1991) kvinnohistoriska studie av barnträdgårdsledarinnor som folkuppfostrare. En annan typ av studier gäller grupper inom en yrkesverksamhet. Ett exempel är Havungs (2000) undersökning av manliga förskolelärare i förskoleverksamheten.

De ovan nämnda arbetena av Gestrelius och Fredriksson fick en relativt omfattande fortsättning genom Gestrelius och dennes medarbetares arbete i senare forskningsprojekt. Dessa studier var inte längre inriktade på analyser av lärarutbildares och lärares arbete utan gällde huvudsakligen arbete, utbildning och kompetensutveckling inom industrin. De gjorda studierna tog i stor utsträckning sin utgångspunkt i förändringar i arbetslivet och av arbetsuppgifter och fokuserade de behov av utbildning och kompetensutveckling som dessa förändringar ledde till (Gestrelius 1989a, b). Projekten var i stor utsträckning tvärvetenskapliga och medarbetare i projekten lade senare fram avhandlingar i sociologi liksom i kulturgeografi och ekonomisk geografi (Sederblad 1993, Bäcklund 1994). Ett senare arbete som också är fokuserat på arbetsförändring men i ett övergripande perspektiv gjordes av Theliander (1999). Jalonen (2000) behandlar frågor om relationer mellan flygsäkerhet och flygutbildning utifrån analyser av samband mellan provresultat och have-ribenägenhet.

Ett särskilt tydligt delområde när det gäller forskningen om arbetets krav i sig och i förhållande till utbildning är vårdområdet. Ett tidigt banbrytande arbete inom detta område var B Johanssons (1979) arbete om kunskapsbehov i omvårdnadsarbete och kunskapskrav i vårdutbildning. Det finns ett relativt stort antal senare studier inom vårdområdet. Några studier gäller mer specifika kompetenser och situationer i vården, som bedömning av akut postoperativ smärta (Sjöström 1995) eller möte med föräldrar till sjuka barn (Söderbäck

1999). Andra studier gäller mer allmänna kvaliteter i vårdarbete som lindring av lidande i palliativ vård (Öhlén 2000), begreppet hälsa med exempel från geriatrisk omvårdnad (Willman 1996) och omvårdnadskompetens inom hem-sjukvård (A Nilsson 2001). Lundgren (2002) studerade betydelsen av beman-ningsförändring för sjuksköterskors arbete på en kirurgisk vårdavdelning. En del senare undersökningar har fokuserat specifika pedagogiska inslag i vård-verksamhet, till exempel i folkhälsoarbete (Gedda 2001) och på en medicinsk vårdavdelning (Friberg 2001). Bergh (2002) gjorde en undersökning av medvetenhet om bemötande vid undervisning av närstående. Hellström Muhli (2003) studerade behovsbedömningsamtal inom äldreinriktat socialt arbete.

Det stora utrymmet för studier av arbetens karaktär och krav liksom av förändringar i arbeten visar hur nära de pedagogiska frågorna behöver anknyta till kunskap om arbetet när arbetet är utgångspunkt för att utforma eller studera utbildning och lärande. De pedagogiska företeelserna ingår alltid i ett komplext sammanhang, där delar som kan betraktas i sig eller utifrån andra frågor än pedagogiska, även utgör förutsättningar för eller ingår i pedago-giska processer. Pedagogik som praktik har karaktären av verksamhet och aktivitet, och det är naturligt att det finns intresse för att klargöra verksam-hetens och aktivitetens mål och förutsättningar. När det gäller pedagogik för och i arbetslivet är dessa mål och förutsättningar i hög grad knutna till arbetets karaktär. Om detta har det alltså funnits en betydande forskning sedan slutet av 1960-talet.

III – STUDIER AV PERSONALUTBILDNING OCH ANDRA FORMER FÖR KOMPETENSUTVECKLING

Under 1960-talet var också kurser för anställda ett praktiskt problemområde vid sidan av rekryteringsfrågorna, vilket kom till uttryck genom att flera utbildningsavdelningar bildades inom företag som Ericsson, SJ, Sveriges radio med flera, men också vid Dramatiska institutet och Filminstitutet. Flera pedagoger kom att arbeta inom området men det bedrevs vid denna tidpunkt inte så mycket forskning, utöver några enstaka licentiatarbeten. Till exempel skrev Stiernborg (1966) en utbildningsteknologiskt orienterad licentiatav-handling. Ett tidigt arbete inom detta område är Söderströms (1981) studie av personalutveckling i arbetslivet och återkommande utbildning. Söderströms studie, som har fokus på personalutveckling som pedagogiskt system, behand-lar bland annat organisationsteoretiska och utbildningspolitiska förutsätt-ningar för personalutveckling i arbetslivet.

Gran stod som huvudansvarig för flera forskningsrapporter om skolans och barnomsorgens personalutbildning, till exempel skolans personalfortbildning (Gran 1985) och studier av fortbildning av personal inom barnomsorgen (Gran 1987). Som tidigare nämnts svarade Gestrelus för en relativt omfat-tande forskning om personalutbildning inom företag och organisationer. Hol-mer (1987) presenterade en undersökning som behandlade högre utbildning för lågutbildade i industrin. Fredholm (1988) publicerade en doktorsavhand-

ling kring försvarsmaktens utbildningsaktiviteter med fokus på praktik som bärare av undervisnings innehåll och form.

1985 presenterade Lander en forskningsrapport om ett fortbildningsprogram om social utveckling med fokus på deltagarnas erfarenheter i ett treårsperspektiv, och Alexandersson och Öhlund (1986) kom året därpå med en rapport där de presenterar ett perspektiv på personalutbildning i skolan. Relationsfrågor och så kallad sensitivitetsträning kom att bli ett inslag i chefsutbildningen i slutet av 1970-talet och under 1980-talet. Detta blev också ett innehållsligt inslag i flera personalutbildningsansatser som genomfördes under denna period.

Sammanfattningsvis kan sägas att frågor rörande personalutbildning först är snävt fokuserade på utbildning av anställda. I och med att kompetensfrågor aktualiserades, vidgades perspektivet till att gälla både utveckling av arbete i grupp och organisation liksom människor på arbetsmarknaden i stort.

Utöver utbildning och kompetensutveckling aktualiserades en rad klassiska pedagogiska frågeställningar vad gäller vilka som får möjlighet att delta och faktiskt deltar i personalutbildning, utbildningarnas innehåll och arbetsformer, samt de effekter som uppnås och den betydelse som utbildningarna har såväl för deltagande individer som för de verksamheter som satsar på utbildningen. Några av dessa frågeställningar behandlas i ett arbete av Rönnqvist (2001). I rapporten, som avser kompetensutveckling inom hälso- och sjukvården, berörs frågor vad gäller bland annat innehåll, arbetsformer och deltagare i gjorda satsningar på kompetensutveckling. I denna studie, liksom i B Nilssons (2003) forskning, undersöks även frågor om drivkrafter och bestämmande faktorer för genomförda satsningar på kompetensutveckling.

Jernström (2000) fokuserar frågan om lärandet i arbetet utifrån perspektivet mästare, gesäller och lärlingar, grundad i empiri hämtad från ett hattmakeri. Brunander (1975) skrev en avhandling om människors möjlighet till utveckling i ett företag. Rehn (1999) presenterar en avhandling om informellt lärande i samband med värnpliktsutbildningen. En ytterligare rapport, som kan vara av intresse under denna rubrik, är Ögren (1989) om personalens reaktioner i samband med personalminskning. K Berg (1991) publicerade ett arbete om förändringsarbete inom den statliga förvaltningen och hur detta påverkar människors möjlighet till utveckling. Granberg (1997) skrev om professionella yrkesutövers strategier i samband med organisatorisk förändringar.

Forskning rörande personalutbildning och personalutveckling gled ganska tidigt över till att också beröra arbetsmarknadsfrågor i ett vidare perspektiv. Söderlind Franzéns (1990) arbete om utbildningsproblem och arbetsmarknaden för invandrare och Hagströms (1988) om arbetslösas beredskap inför arbetslivet är exempel på pedagogisk forskning med denna tonvikt. Ingrid Johansson (1997) analyserar åldersdiskriminering på arbetsmarknaden. Genusfrågor i arbetslivet har också berörts. Westberg (1996) behandlar skillnader mellan manliga och kvinnliga arbeten och hur dessa kan förstås i förhållande till ett immanent lärande. Cedermark (1985) berör polisorganisationens reaktion på ett ökat antal kvinnor i polisyrket och Anderssons (2003) analyser

av status, homosocialitet och maskuliniteter utifrån två närpolisorganisationer är ytterligare ett exempel.

IV – STUDIER AV CHEFS-/LEDARSKAPSUTBILDNING SAMT CHEFERS ARBETE, LEDARSKAP OCH LÄRANDE

De studier och avhandlingar inom området som publicerades fram till slutet av 1970-talet gällde framförallt chefs- och ledarutbildning. Den första svenska doktorsavhandlingen i pedagogik inom detta fält torde vara Jerkedals utvärderingsstudie av chefsutbildning publicerad 1967. Fokus på chefs-/ledarutbildning består under 1970-talet, men under denna period får också det ökande intresset för gruppdynamiska utbildningsmetoder som instrument för individ och organisationsutveckling ett genomslag i den pedagogiska forskningen inom området.

I två avhandlingar studeras effekter av relationsträning i form av så kallad sensitivitetsträning som metod för utveckling av chefer och ledare (Lennung 1974, Michélsen 1979). Ett huvudresultat av dessa studier är att effekterna av genomförda utbildningar framförallt begränsas till individnivå. Detta trots ambitioner att nå effekter även vad gäller till exempel yrkesroller eller andra organisationsrelaterade problem. Liknande resultat redovisas av Perneman (1977). I denna avhandling, baserad på Freires tankar om frigörande pedagogik, studeras i vilken utsträckning ett ledarutbildningsprogram bidragit till förändrade synsätt hos deltagarna vad gäller frågor om ledarskap och ledarskapsutbildning.

Mot slutet av 1970-talet sker en vidgning av forskningen kring ledarskap och ledarutveckling från en tonvikt på individ-/gruppnivå till att mer tydligt även inkludera organisationsnivån. Samtidigt betonas samspelet mellan individ, grupp och organisation eller system samt hur förhållanden på organisationsnivå kan fungera begränsande och underlättande för satsningar på utbildnings- och utvecklingsprogram (t ex Borgbrant 1980, Hultman 1981, Söderström 1979). Organisationsperspektivet är även tydligt framträdande i senare studier av program för ledarutbildning/utveckling (t ex Hultman 1986, Sköld 1987). Flertalet studier begränsas till studier av en organisation. I en nyligen framlagd doktorsavhandling (P Nilsson 2005) görs en komparativ fallstudie av program för ledarutveckling i sex olika organisationer.

Under senare år ser vi inom detta, liksom inom andra forskningsområden, ett ökat intresse för att analysera chefs- och ledarutbildningar och utfallet av dessa i termer av deltagarnas lärande (Wåglund 1993), samt organisatoriska och andra förutsättningar för lärande (L Nilsson 2000). Perspektivet har även vidgats från fokusering på särskilda utbildnings- eller utvecklingsprogram till att inkludera studier av chefers arbete, ledarskap och lärande i det dagliga arbetet (Svennerstål 1996). Här kan också nämnas Milstas (1994) studie av målstyrning och mellancheferns arbete, studier av hur chefer hanterar situationer som karakteriseras av kris, kaos och förändring (t ex Lind Nilsson 2001), studier av hur vårdcheferns ledarskap konstrueras (t ex B Nilsson 2003); studier av skolledares arbete, ledarskap och lärande (t ex G Berg 1990, Hultman 1998, Olofsson 1998, Persson 2002, Scherp 1998, Stålhammar 1984) samt

studier av högre chefers vardagsarbete och ledarskap i statliga myndigheter (t ex Moqvist 2005). I en nyligen publicerad avhandling behandlar Fogelberg Eriksson (2005) chefers arbete ur ett genusteoretiskt perspektiv. Närmare bestämt behandlas frågor om ledarskap och maskulinitet utifrån studier av chefer inom ett verkstadsindustriföretag.

Under senare år ser vi, i linje med den ökade målstyrningen och decentraliseringen i många verksamheter, ett intresse för ledarskap ur perspektivet pedagogiskt ledarskap, det vill säga hur ledaren förväntas skapa en god miljö för medarbetarnas lärande (t ex Ekman 2004, P-E Ellström & Kock 2003, Hansson 2000, Scherp 2002).

V – STUDIER AV FÖRÄNDRINGS- OCH UTVECKLINGS- PROCESSER AVSEENDE GRUPPER OCH ORGANISATIONER

De studier som behandlas under denna rubrik har bland annat det gemensamt att de fokuserar på olika aspekter av planerade förändrings- och utvecklingsprocesser i organisationer, och att dessa processer studeras som pedagogiska processer. Det senare i betydelsen att man betonar dessa processers karaktär av avsiktlig påverkan genom program som till större eller mindre del baseras på utbildning (i vid mening, inklusive exempelvis deltagande i utvecklingsprojekt) och/eller att man använder begrepp som lärande, utveckling, problemlösning eller kommunikation som centrala utgångspunkter för att analysera förändrings- och utvecklingsprocesser. Till området hör även studier av förändrings- och utvecklingsprocesser där organisationen behandlas som ett kollektivt subjekt.

En tidig fokus inom detta område rörde teoretiska och empiriska studier av lokalt utvecklingsarbete inom skola (t ex G Berg, Larsson, Lindblad & Wallin 1980; G Berg & Wallin 1983; Lindblad 1980), vuxenutbildning (Höghjelm 1982) och arbetsmarknadsutbildning (P-E Ellström 1984). Tidigt fanns även studier inom skolområdet av det nu så aktuella begreppet innovationsprocesser (Sandström & Ekholm 1984). Gemensamt för flera av dessa studier är att man anlägger ett organisationsteoretiskt perspektiv på utvecklingsarbetet och att den lokala organisationen (arbetsplatsen) står i förgrunden.

Detta är utmärkande även för flera senare studier av utvecklings- och förändringsprocesser inom eller utanför skolområdet. Som exempel kan nämnas studier av metoder för förändringsarbete inom förskolan (Hedin & Ekholm 1988); anställdas deltagande i organisationsutveckling inom arbetsmarknadsutbildningen (Winter 1989); utveckling och implementering av program för integration av hörselskadade barn i förskolan (E Ellström 1993); samverkan och pedagogisk integration mellan förskola och skola (Davidsson 2002, Hansen 1999); förändrings- och organiseringsprocesser inom kommunal förvaltning (Edvardsson Stiwne 1997); arbetsorganisatoriska förändringar inom sjukvården (Lundgren 2002, Sebrant 2000); samt kompetensutveckling och förändringsprocesser i småföretag (Engvall 1980; Hultman, Klasson & Nilsson 2002; Lantz 1999).

Ett kännetecken för flera studier inom detta område är tillämpningen av aktionsforskning eller interventionsbaserad forskning som samtidigt syftar till

teoriutveckling om förändrings-, problemlösnings- eller lärandeprocesser. Ett tidigt exempel på detta är Brunanders avhandling från 1975 med fokus på ett program för utveckling av arbetsledare i riktning mot att leda genom att organisera samverkan inom de arbetsgrupper som de var ledare för. Två andra exempel är P-E Ellströms (1984) ovan nämnda avhandling om lärares arbete med pedagogisk utveckling inom arbetsmarknadsutbildning samt Ströms (1997) avhandling om utveckling av förändringspraktik bland vårdbiträden inom hemtjänsten. Ett exempel på en mer renodlad interventionsstudie redovisas av Lindahl (2002). Fokus ligger här på studier av en utbildningsbaserad intervention vad gäller bland annat effekter på förskolepedagogers arbets- och förhållningssätt.

I flera av de studier inom detta område, som publicerats under de senaste tio åren, framträder lärande som ett centralt begrepp (t ex Hultman m fl 2002, Lindahl 2002, Ström 1997). Detta accentueras ytterligare i tre nyligen publicerade avhandlingar med inriktning mot studier av lärandets villkor i organisationer samt begränsningar och möjligheter att förändra dessa villkor genom olika typer av utvecklingsåtgärder (Arvidsson 2003, B Nilsson 2003, K Nilsson 2003).

VI – UPPLEVELSE AV ARBETE OCH UTBILDNING

Inom den pedagogiska forskningen om arbetslivet har intresset för arbetstagares upplevelse av arbete och utbildning ökat. Detta är en motsvarighet till den betoning av vikten att utgå från eleven och den studerande som funnits inom den allmänna pedagogiken. En speciell del av detta fokus på arbetstagares situation har gällt arbetets betydelse för hälsan och hälsans betydelse för arbetet. De undersökningar som finns fokuserar främst på aspekter av den psykosociala arbetsmiljön, som är nära förbunden med pedagogiska processer.

En tidig studie inom detta område gällde kvinnors intresse och arbetstillfredsställelse (Bradley 1972), en annan gällde omformningen av den psykosociala miljön på ett sjukhus (Eppler & Nelander 1984), en tredje gällde klimat och barns beteende i förskolan (Ekholm & Hedin 1991) och en fjärde studie gällde lärares psykosociala arbetsmiljö (Wångstedt 1991, 1997). En studie som är något annorlunda men närliggande är Rosenqvists (1988) studie av särskollärares och handledares uppfattning av arbete och av särskoleelevers framtid i arbetslivet.

Miljö- och hälsoaspekter finns med i många studier som placerats inom de tidigare nämnda områdena, särskilt området förändrings- och utvecklingsprocesser och det nedan följande området informellt lärande och arbetsplatsen som lärandemiljö. Med ett ökat fokus på förändring och effektivitet har också följt ett ökat intresse för effekter på hälsan. Man har också allt mer uppmärksammat lärandet och lärandemiljöns betydelse för hälsan. Dessa intressen faller dock i huvudsak utanför pedagogikens område.

Med ett ökat beroende av arbetstagares kompetens, lärande och utveckling i arbetet har individers och grupperas förhållningssätt till och upplevelse av arbete, lärande och utbildning kommit allt mer i fokus. Björkberg (1978)

gjorde en undersökning om hur föreställningar om arbete kunde ses i förhållande till föreställningar om utveckling och livsrytm. Larsson, Alexandersson, Helmstad och Thång (1986) undersökte hur icke facklärd upplevde sitt arbete och möjligheter till utbildning. Carlén (1999) beskriver industriarbetares syn på utbildning och använder uttrycken kunskapslyft och avbytarbänk. Två undersökningar handlar om fritidspedagoger. Den ena (Inge Johansson 1984) handlar om fritidspedagogers syn på sitt arbete på fritidshem, den andra (Ursberg 1996) handlar om fritidspedagogers förhållningssätt i samspelet med barngrupper inom skolbarnomsorgen.

Ett verksamhetsområde, som är väl representerat när det gäller denna typ av studier, är vårdområdet genom undersökningar av Strömberg (1997) om uppfattningar av professionellt förhållningssätt hos läkare och sjuksköterskor, av Arvidsson (2000) om psykiatrisjuksköterskors och Fyhr (1995) om vårdpersonals erfarenheter och uppfattningar av grupphandledning i vårdarbete, samt av Sjöström och B Johansson (2000) om ambulanssjukvårdares och läkares perspektiv på vårdarbete. Berggren (2003) gjorde en undersökning av barnmorskors förhållningssätt till att använda forskningsresultat från omvårdnadsforskning i sitt arbete. Sandin (1988) diskuterar möjligheten till forskningsanknytning av olika vårdproblem.

Människors upplevelser, erfarenheter, syn, föreställningar, uppfattningar och förhållningssätt utgör närliggande förutsättningar för och resultatet av pedagogiska processer genom att de också utgör innehåll i dessa processer. Undersökningar av de uppräknade kvaliteterna i människors relation till arbete och arbetssammanhang är uttryck för en ökad betoning av innehållet i det kunskapsmässiga lärande som inte har färdighets- eller faktakunskapskaraktär. Det är en kunskap och ett lärande som har fått allt större betydelse på grund av ökad förändringstakt och krav på att arbetstagarna skall bidra kreativt till förändringen. Inte minst har det personliga förhållandet till lärande och särskilt det informella lärandet ökat i betydelse.

VII – INFORMELLT LÄRANDE OCH ARBETSPLATSEN SOM LÄRANDEMILJÖ

Från fokus på arbetets krav i förhållande till rekrytering till och utbildning för arbete, utvidgades forskningen till olika former av särskilda pedagogiska insatser för grupp och organisationsutveckling. Denna utveckling har följts av ett ökat intresse för lärande i individers liv och arbete. Ett antal studier som aktualiserats inom tidigare nämnda områden berör också informellt lärande och arbetsplatsen som lärandemiljö. Särskilt gäller detta området grupp och organisationsutveckling (t ex Arvidsson 2003, B Nilsson 2003).

En sida av arbetslivspedagogisk forskning, som aktualiserades under senare delen av 1970-talet och under 1980-talet, var människans förhållande till arbetsplatsen som miljö med förutsättningar att främja lärande och kompetensutveckling. Det pedagogiska intresset fokuserade betingelser för lärande och kunskapsbildning så som dessa framträdde på arbetsplatsen i samband med det dagliga arbetet. Denna arbetslivspedagogiska orientering kom att utvecklas bland annat under benämningen »miljöpedagogik» för att markera

att utformningen av arbetsplatsen i sig utgjorde ett pedagogiskt problem. Löfberg (1976a) utvecklade en teoretisk grund för detta synsätt i sin doktorsavhandling om boendets utformning som pedagogiskt problem. I första hand fokuserades i detta arbete samspelen mellan människan och den fysiska miljön. Arbetet byggde på ett samarbete med arkitekter och boendepplanerare. Detta samarbete mellan pedagogik och arkitektur utvecklades vidare med Skantz (1989) avhandling om utformning av skolhus.

Intresset för det lärande och den kunskapsbildning som kan utvecklas i samband med människors delaktighet i planering av den egna livsmiljön kom också till uttryck i analyser av planering och utformning av olika arbetsplatser såsom bland annat mejerianläggningar, byggarbetsplatser (Löfberg 1976b). Här aktualiserades frågor om människans samspel med tekniken samtidigt som produktionsutvecklingen fokuserades. Ett arbete som utvecklar ett pedagogiskt perspektiv på människan i tekniksamhället är Taleruds (1985). Senare behandlade Mattsson (1995) lärande i kunskapsintensiva företag och visade på parallelliteten mellan mycket av den organisationsteoretiska forskningen och det miljöpedagogiska perspektivet.

Döös (1997) studerade lärande vid störningar i automatiserad produktion och uppmärksammade den anställdes lärande i samspel med tekniska produktionssystem där det tekniska systemets lärvillkor fokuserades. Ohlsson (1996) studerade lärande i arbetsgrupper inom barnomsorgen med fokus på den kunskapsbildning som utvecklades mellan människor i samband med försök att lösa de gemensamma uppgifter man identifierade på arbetsplatsen. Waldenström (2001) tog upp dialogens betydelse för att tillsammans bygga upp en förståelse och kunskap om den värld i vilken olika gemensamma arbetsuppgifter utgör utmaningar. Hanson (2004) behandlar distansarbete och frilansande som förutsättningar för utveckling av ett flexibelt arbete och vad detta kan innebära för anställdas möjlighet till lärande. Höijer (2004) fokuserar kunskapsbildningen utifrån de anställdas perspektiv i samband med det dagliga och löpande arbetet inom en avgränsad arbetsmiljö, i detta fall ett stålverk. Här utgår hon ifrån en tydlig miljöpedagogisk ansats.

Utifrån handlingsteori och forskning om lärande i organisationer utvecklade Ellström (1992) en begreppslig och teoretisk referensram som använts i ett flertal senare arbeten inom området. Utgångspunkten för flera av de studier som senare genomförts har gällt uppgiftsrelaterade, organisatoriska, kulturella eller sociala villkor för individers eller gruppernas lärande i det dagliga arbetet, samt hur dessa villkor begränsar och möjliggör subjektets (individens eller gruppens) arbete och lärande.

Davidson och Svedin (1999) studerade i sin avhandling lärande i operatörers arbete inom process- och verkstadsindustri samt förutsättningar för ett utvecklingsinriktat lärande relaterat till uppfattningar om arbetsuppgifternas innehåll, arbetshandlingar och arbetsorganisationens utformning. Även Gustavsson (2000) behandlade operatörers arbete inom processindustrin med fokus på de potentialer för lärande i det dagliga arbetet som finns i spänningsfältet mellan att säkerställa en stabil produktionsprocess och att hantera de störningar av denna process som uppkommer. Kock (2002) studerade i en longitudinell fallstudie över 2–3 år hur införandet av teamorganiserad pro-

duktion i tre industriföretag påverkade operatörers lärvillkor och läraktiviteter i det dagliga arbetet.

Jernström (2000) genomförde en undersökning av teorier om lärande utgående från en studie av mästare, gesäller och lärlingar. Empirin är hämtad från ett hattmakeri. Andra studier har gällt frågor om arbetsplatslärande inom hälso- och sjukvård samt omsorgsverksamhet. Thunborg (1999) studerade i sin avhandling hur läkares, sjuksköterskors och undersköterskors yrkesidentiteter lärs, i betydelsen formas, upprätthålls och utvecklas, genom olika aktiviteter i vardagen. I en studie av lärande i omsorgsarbete inom kommunal hemtjänst visar E Ellström och Ekholm (2001) hur betingelser för lärande i omsorgsarbetet är relaterade bland annat till förhållanden i arbetslagen samt till olika kulturella praktiker i verksamheten. Omsorgsverksamhet som lärandemiljö står även i fokus för Drugge (2003) som behandlar villkor för lärande i omsorgsarbete och personalens utveckling av ett lärande förhållningssätt.

Ett större europeiskt projekt med fokus på det informella lärandet handlade om lärandemiljöer för personal i kunskapsintensiva delar av multinationella företag i Danmark, Irland, Nederländerna, Storbritannien och Sverige (Svensson 2002). Det var ett tvärvetenskapligt projekt finansierat av EU-kommissionen och vad gällde den svenska delen med stöd från Humanistisk-Samhällsvetenskapliga Forskningsrådet (HSFR) och Rådet för Arbetslivsforskning (RALF). Forskarna från övriga länder var inte fackpedagoger. Projektet tog sin utgångspunkt i arbetstagarnas totala lärandesituation och deras utnyttjande av olika möjligheter till lärande med ett särskilt intresse för det informella lärandet i direkt samband med arbetet.

I den inom detta avsnitt nämnda forskningen har ett traditionellt pedagogiskt perspektiv, där utlärandet sätts i fokus, kommit att ersättas av en fokusering på anställdas lärande, kunskapsbildning och kompetensutveckling i det dagliga samspelet med arbetet, arbetsplatsen och andra anställda på arbetsplatsen. De pedagogiska frågorna rör hur arbetsplatser kan och bör utformas med hänsyn till teknisk utrustning och produktionssätt, hur den sociala interaktionen kan formas och hur individer och grupper kan stödjas i sin användning av resurser inom och utanför arbetsplatsen för att befrämja lärande och utveckling.

AVSLUTANDE KOMMENTARER

En tydlig tendens i den här beskrivna utvecklingen av forskningen om pedagogik i arbetslivet är förskjutningen från ett fokus på urval, rekrytering och utbildning av ledare och anställda till ett fokus på frågor om arbetsplatsen som lärandemiljö, informellt lärande och de villkor för lärande som finns i dagens arbetsliv. Denna förskjutning av forskningens fokus återspeglar åtminstone delvis den »pedagogisering» av stora delar av arbetslivet som skett sedan mitten av 1980-talet och som fortfarande tycks fortgå. Pedagogiseringen kommer till uttryck på en rad olika sätt.

För det första i form av omfattande satsningar på utbildning och andra former för kompetensutveckling av såväl personal som ledning i företag och

offentliga verksamheter. För det andra genom de satsningar på tekniska och organisatoriska förändringar som görs i många verksamheter i syfte att skapa förutsättningar för mer »lärandeintensiva» produktionssystem och organisationsformer. För det tredje genom förändrade synsätt på ledning och styrning som innebär att fokus i högre grad ligger på »mjuka» styrfaktorer som mål, värderingar och kompetens. För det fjärde ökade förväntningar om och krav på anställdas delaktighet i verksamheter och deras utveckling. Innebörderna av och orsakerna till denna utveckling utgör, i sig, intressanta forskningsområden. Detta är dock frågor som ligger utanför syftet med denna framställning.

Betraktad i ett vidare sammanhang har den pedagogiska arbetslivsforskningen bidragit till att vidga den pedagogiska forskningens perspektiv från ett fokus på formell utbildning och undervisning (»utläring») till en fokusering på betingelser för lärande, kunskapsbildning och kompetensutveckling som en del av människors dagliga liv. På ett allmänpedagogiskt och teoretiskt plan kan detta bidra till en vidareutveckling av den generella förståelsen av mänsklig kunskapsbildning och dess kontextuella villkor, och därmed även till den grundläggande teoretiska utvecklingen av pedagogikämnet i stort.

Den arbetslivspedagogiska forskningens nuvarande inriktning mot frågor relaterade till arbetsplatsen som lärandemiljö, gränserna mellan arbete och livet i övrigt, nya produktionssätt och organisationsformer, den tekniska utvecklingen och de begränsningar och möjligheter till lärande, kunskapsbildning och kompetensutveckling som dessa faktorer ger, kan förväntas att också fortsättningsvis vara viktiga frågor för forskningen inom detta fält. Under de senaste åren ser vi även ett ökande intresse för forskning om ledarskap och ledarutveckling, frågor om lärande kopplat till människors välbefinnande och hälsa, relationerna mellan individuellt och kollektivt lärande, lärandets betydelse för innovativa processer samt de möjligheter till lärande – både individuellt och kollektivt – som ligger i anställdas deltagande i olika former för verksamhetsutveckling. Genom en fortsatt inriktning mot denna typ av centrala frågor i pågående diskussioner om arbetslivets utveckling kan pedagogisk forskning ge betydelsefulla och bestående bidrag till samhällsvetenskaplig arbetslivsforskning.

LITTERATUR

- Alexandersson, M. & Öhlund, U. 1986: *Perspektiv på personalutbildning i skolan: att fortbildas eller att fortbilda sig*. Göteborg: Göteborgs universitet, Institutionen för pedagogik.
- Andersson, S. 2003: *Ordnande praktiker. En studie av status, homosocialitet och maskuliniteter utifrån två närpolisorganisationer*. Stockholm: Stockholms universitet, Pedagogiska institutionen.
- Arvidsson, B. 2000: *Group supervision in nursing care. A longitudinal study of psychiatric nurses' experiences and conceptions*. (Studia Psychologica et Paedagogica Series Altera, nr 150) Malmö: Malmö Högskola.
- Arvidsson, S. 2003: *Utrymme för utveckling? Om makt och kunskap när människor organiserar utveckling*. Stockholm: Stockholms universitet, Pedagogiska institutionen.
- Asklings, B. 1967: *Arbetsanalys av förskolläraryrket*. Göteborg: Göteborgs universitet, Pedagogiska institutionen.

- Berg, G. 1990: *Skolledning och professionellt skolledarskap. Perspektiv på skolledares uppgifter och funktioner.* (Pedagogisk forskning i Uppsala, 92) Uppsala: Uppsala universitet, Pedagogiska institutionen.
- Berg, G. & Wallin, E. 1983: *Skolan i ett utvecklingsperspektiv.* Lund: Studentlitteratur.
- Berg, G., Larsson, T., Lindblad, S. & Wallin, E. (red) 1980: *Förändring och förnyelse i skolan – frihet och gränser.* Stockholm: Liber.
- Berg, K. 1991: *Förändringspraxis inom förvaltningen: en praxispedagogisk ansats.* Stockholm: Stockholms universitet, Pedagogiska institutionen.
- Berggren, A.C. 2003: »Hade jag inte läst de där artiklarna...» *Barnmorskors förhållningssätt till användning av forskningsresultat inom omvårdnad.* Lund: Lunds universitet, Pedagogiska institutionen.
- Bergh, A.C. 2002: *Medvetenhet om bemötande. En studie om sjuksköterkans pedagogiska funktion och kompetens i närståendeundervisning.* (Göteborg Studies in Educational Sciences, no 171) Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis.
- Björkberg, R. 1978: *Föreställningar om arbete, utveckling och livsrytm.* (Göteborg Studies in Educational Sciences, no 25) Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis.
- Borgbrant, J. 1980: *Ledningsutveckling. Modellanalys i anslutning till två utvecklingsprojekt.* (Linköping Studies in Education, no 11) Linköping: Linköping University, Department of Education.
- Bradley, G. 1972: *Women's interest in promotion in relation to job satisfaction and home and school background.* (Reports from the Institute of Education, no 21) Göteborg: Göteborgs universitet, Pedagogiska institutionen.
- Brunander, L. 1975: *Människor i ett företag.* Stockholm: Stockholms universitet, Pedagogiska institutionen.
- Bäcklund, K. 1994: *Just in time. Hur industriella rationaliseringsstrategier formar arbetsdelning och kompetens.* (Meddelanden från Lunds universitets Geografiska institution) Lund: Lund University Press.
- Carlén, M. 1999: *Kunskapslyft eller avbytarbänk. Möte med industriarbetare om utbildning för arbetet.* (Göteborg Studies in Educational Sciences, no 144) Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis.
- Carlstedt, L. 1979: *Effektivare flygförarutbildning genom modifieringar i urvalsprocedur och utbildningsklimat.* Stockholm: Stockholms universitet, Pedagogiska institutionen.
- Cedermark, G. 1985: *Kvinnor och män i polisutbildning. Polissystemets reaktioner på en ökad andel kvinnor i polisyrket.* Stockholm: Stockholms universitet, Pedagogiska institutionen.
- Davidsson, B. 2002: *Mellan soffan och katedern. En studie av hur förskollärare och grundskollärare utvecklar pedagogisk integration mellan förskola och skola.* (Göteborg Studies in Educational Sciences, no 174) Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis.
- Davidson, B & Svedin, P.O. 1999: *Lärande i produktionssystem. En studie av operatörsarbete i högautomatiserad process- och verkstadsindustri.* (Linköping Studies in Education, no 63) Linköping: Linköping University, Department of Education and Psychology.
- Drugge, C. 2003: *Omsorgsinriktat lärande. En studie om lärande i hemtjänsten.* Luleå: Luleå tekniska universitet, Institutionen för lärarutbildning.
- Döös, M. 1997: *Den kvalificerande erfarenheten. Lärande vid störningar i automatiserad produktion.* Stockholm: Stockholms universitet, Pedagogiska institutionen.
- Edvardsson Stiwné, E. 1997: *Förändringsprocesser i kommunal organisation. En studie av organisering och meningsskapande i två förvaltningar.* (Linköping Studies in Education, no 52) Linköping: Linköping University, Department of

- Education and Psychology.
- Ekholm, B. & Hedin, A. 1991: *Sitter det i väggarna? En beskrivning av daghemsklimat och barns beteende*. (Linköping Studies in Education and Psychology, no 32) Linköping: Linköping University, Department of Education and Psychology.
- Ekman, A. 2004: *Lärande organisationer i teori och praktik. Apoteket lär*. (Uppsala Studies in Education, 105) Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- Ekstrand, L-H. 1991: *Alternatives to forest based fuel products: a pedagogical problem*. Malmö: Lärarhögskolan i Malmö, Institutionen för pedagogik och specialmetodik.
- Ekstrand, L-H. 1992: *Managing the social dimensions in social forestry*. Malmö: Lärarhögskolan i Malmö, Institutionen för pedagogik och specialmetodik.
- Ellström, E. 1993: *Integration i institutionaliserad verksamhet. En studie av gruppintegration av hörselskadade och döva barn i förskolan*. (Linköping Studies in Education and Psychology, no 39) Linköping: Linköping University, Department of Education and Psychology.
- Ellström, E. & Ekholm, B. 2001: *Lärande i omsorgsarbete. En studie av hemtjänsten som lärandemiljö*. (CMTO Research Monographs) Linköping: Linköpings universitet, Filosofiska fakulteten.
- Ellström, P-E. 1984: *Rationality, anarchy and the planning of change in educational organizations*. (Linköping Studies in Education, no 22) Linköping: Linköping University, Department of Education.
- Ellström, P-E. 1992: *Kompetens, utbildning och lärande i arbetslivet: problem, begrepp och teoretiska perspektiv*. Stockholm: Fritzes.
- Ellström, P-E. & Kock, H. (red) 2003: *Ledarskap i teambaserad organisation*. (CMTO Research Monographs) Linköping: Linköping University.
- Engström, E. 1988: *Posten måste fram. En pedagogikhistorisk studie av rekrytering och utbildning i svenska postverket årtiondena omkring sekelskiftet*. Stockholm: Stockholms universitet, Pedagogiska institutionen.
- Engvall, T. 1980: *Förutsättningar och hinder för småföretagsutbildning*. (Linköping Studies in Education, no 10) Linköping: Linköping University, Department of Education.
- Eppler, M. & Nelander, B. 1984: *Kartläggning och omformning av den psykosociala arbetsmiljön på ett sjukhus: En arbetslivspedagogisk studie*. Malmö: Liber.
- Fredholm, L. 1988: *Praktik som bärare av undervisningsinnehåll och form: en förklaringsmodell för uppkomst av undervisningshandlingar inom en totalförsvarsorganisation*. (Göteborg Studies in Educational Sciences, no 71) Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis.
- Fogelberg Eriksson, A. 2005: *Ledarskap och kön. En studie av ledare och maskulinitet i ett verkstadsindustriföretag*. (Linköping Studies in Education and Psychology, no 102) Linköping: Linköpings universitet, Institutionen för beteendevetenskap.
- Fredriksson, L. 1974: *The use of selfobservation and questionnaires in job analysis*. (Studia Psychologica et Paedagogica Series Altera, nr 22) Malmö: Malmö Högskola.
- Friberg, F. 2001: *Pedagogiska möten mellan patienter och sjuksköterskor på en medicinsk vårdavdelning. Mot en vårddidaktik på livsvärldsgrund*. (Göteborg Studies in Educational Sciences, no 170) Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis.
- Fyhr, G. 1995: *Vårdinstitutioner söker handledning: en teoretisk analys av ett empiriskt studerat problem*. Stockholm: Stockholms universitet, Pedagogiska institutionen.
- Gedda, B. 2001: *Den offentliga hemligheten. En studie om sjuksköterskans pedagogiska funktion och kompetens i folkhälsoarbetet*. (Göteborg Studies in Educational Sciences, no 169) Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis.

- Gestrelius, K. 1972: *Job analysis and determination of training needs*. (Studia Psychologica et Paedagogica Series Altera, nr 19) Malmö: Lunds universitet, Lärarhögskolan i Malmö.
- Gestrelius, K. 1989: *Developing the competencies for work: educational strategies for the older labour force*. Malmö: Lärarhögskolan i Malmö.
- Gestrelius, K. (red) 1989a: *Befattningsförändringar, kompetenskrav, utbildningsbehov. En rapport om förändring i arbete, organisation och utvecklingsmöjligheter för tjänstemän i tio företag*. Malmö: Lärarhögskolan i Malmö, Institutionen för pedagogik och specialmetodik.
- Gestrelius, K. (red) 1989b: *Arbetsuppgifter, kompetenskrav, utvecklingsmöjligheter. En rapport om förändring i arbete, organisation och personalutveckling för arbetare i sju företag*. Malmö: Lärarhögskolan i Malmö, Institutionen för pedagogik och specialmetodik.
- Gordon, H. 1997: *Personbedömning vid rekryterings- och urvalsarbete*. Lund: Studentlitteratur.
- Gran, B. 1985: *Kommunalt perspektiv på skolans personalfortbildning: intensivstudie av ett antal kommuner och skolor i södra Sverige*. Malmö: Lärarhögskolan i Malmö, Institutionen för pedagogik och specialmetodik.
- Gran, B. 1987: *Fortbildning av personal inom barnsomsorgen*. Malmö: Lärarhögskolan i Malmö, Institutionen för pedagogik och specialmetodik.
- Granberg, O. 1997: *Lärande i organisationer. Professionella yrkesutövares strategier vid organisatorisk förändring*. Stockholm: Stockholms universitet, Pedagogiska institutionen.
- Gustavsson, M. 2000: *Potentialer för lärande i processoperatörers arbete. En studie av operatörers arbete och lärande i högautomatiserad processindustri*. (Linköping Studies in Education and Psychology, no 71) Linköping: Linköping University, Department of Education and Psychology.
- Hagström, T. 1988: *Arbetslösas beredskap inför arbetslivet. En kartläggning och analys av aktiva-passiva förhållningssätt och betydelsen av olika yttre livsförhållanden*. Stockholm: Stockholms universitet, Pedagogiska institutionen.
- Hansen, M. 1999: *Yrkeskulturer i möte. Läraren, fritidspedagogen och samverkan*. (Studies in Educational Sciences, no 131) Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis.
- Hanson, M. 2004: *Det flexibla arbetets villkor – om självförvaltandets kompetens*. Stockholm: Stockholms universitet, Pedagogiska institutionen.
- Hansson, T. 2000: *The heart of learning organizations. Exploring competence for change in schools*. Luleå: Luleå tekniska universitet, Institutionen för lärarutbildning.
- Havung, M. 2000: *Anpassning till rådande ordning. En studie av manliga förskollärare i förskoleverksamhet*. (Studia Psychologica et Paedagogica Series Altera, nr 145) Malmö: Malmö högskola.
- Hedin, A. & Ekholm, B. 1988: *Vanans makt eller makt över vanan? Förändringsarbete på daghem med hjälp av lägesbedömning*. (Rapport LiUPEKR 121) Linköping: Linköpings universitet, Institutionen för pedagogik.
- Hedlund, C. 1976: *Commissioned army officers*. (Studia Psychologica et Paedagogica Series Altera, nr 34) Malmö: Lärarhögskolan i Malmö.
- Hellström Muhli, U. 2003: *Att överbrygga perspektiv. En studie av behovsbedömningssamtal inom äldreinriktat socialt arbete*. (Göteborg Studies in Educational Sciences, no 205) Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis.
- Holmer, J. 1987: *Högre utbildning för lågutbildade i industrin*. (Göteborg Studies in Educational Sciences, no 60) Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis.
- Hultman, G. 1981: *Organisationsutveckling genom ledarutbildning. En utvärdering av skolledarutbildningens första utbildningsomgångar*. (Linköping Studies in Education, no 13) Linköping: Linköping University, Department of

- Education.
- Hultman, G. 1986: *Visioner och ömsesidig status quo. En ledarutbildnings funktion och process.* (LiUPEKR 104) Linköping: Universitetet i Linköping, Institutionen för pedagogik och psykologi.
- Hultman, G. 1998: *Spindlar i känsliga nätverk. Skolans ledarskap och kunskapsbildning.* Linköping: Linköpings universitet, Skapande vetande.
- Hultman, G., Klasson, A. & Nilsson, M. 2002: *Organisationsövergångar och unika kulturer: förändringsdynamik och utvecklingsstöd via Växtkraft Mål 4.* (Vinnova rapport nr 5) Stockholm: VINNOVA.
- Härnqvist, K. 1965: *Social factors and educational choice: a preliminary study of some effects of the Swedish school reform.* (Report from the Institute of Education, no 3) Göteborg: Göteborg University, Department of Education.
- Höghi, R. 1982: *Erfarenheter från lokalt utvecklingsarbete. En studie av de pedagogiska utvecklingsblocken inom vuxenutbildningen.* (Rapport 9:82) Stockholm: Högskolan för lärarutbildning i Stockholm, Institutionen för pedagogik.
- Höijer, C. 2004: *Vad har du lärt dig idag? En studie om villkor för kunskapsbildning i det dagliga löpande arbetet ur ett miljöpedagogiskt perspektiv.* Stockholm: Stockholms universitet, Pedagogiska institutionen.
- Jalonen, H. 2000: *Flygutbildning och flygsäkerhet. Studier av relationen mellan utbildningskarriär och haveribenägenhet.* (Linköping Studies in Education and Psychology, no 69) Linköping: Linköping University, Department of Education and Psychology.
- Jerkedal, Å. 1967: *Top Management Education – An evaluation study.* Stockholm: PA-rådet.
- Jernström, E. 2000: *Lärande under samma hatt. En lärandeteori genererad ur multimetodiska studier av mästare, gesäller och lärlingar.* Luleå: Luleå tekniska universitet, Institutionen för lärarutbildning, Centrum för forskning i lärande.
- Johansson, B. 1979: *Kunskapsbehov i omvårdnadsarbete och kunskapskrav i vårdutbildning.* (Göteborg Studies in Educational Sciences, no 30) Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis.
- Johansson, Inge, 1984: *Fritidspedagog på fritidshem: En yrkesgrupps syn på sitt arbete.* (Göteborg Studies in Educational Sciences, no 48) Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis.
- Johansson, Ingrid, 1997: *Ålder och arbete. Föreställningar om ålderns betydelse för medelålders tjänstemän.* Stockholm: Stockholms universitet, Pedagogiska institutionen.
- Kock, H. 2002: *Lärande i teamorganiserad produktion. En studie av tre industri-företag.* (Linköping Studies in Education and Psychology, no 85) Linköping: Linköping University, Department of Behavioural Sciences.
- Lander, R. 1985: *Profeter i egen skola.* Göteborg: Göteborgs universitet, Pedagogiska institutionen.
- Lantz, A. 1999: *Breaking information barriers through information literacy. A longitudinal and interventional study among small firm managers.* (Linköping Studies in Education and Psychology, no 66) Linköping: Linköping University, Department of Education and Psychology.
- Larsson, S., Alexandersson, C., Helmstad, G. & Thång P-O. 1986: *Arbetsupplevelse och utbildningssyn hos icke facklärda.* Göteborg: Göteborgs universitet, Pedagogiska institutionen.
- Lennung, S-Å. 1974: *Metalearning, laboratory training, and individually different change: A study on the effects of laboratory training.* Malmö: PA-rådet.
- Lind Nilsson, I. 2001: *Ledarskap i kris, kaos och omställning. En empirisk studie av chefer i företag och förvaltning.* (Uppsala Studies in Education, 98) Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.

- Lindahl, M. 2002: *Vårda – vägleda – lära. Effektstudie av ett interventionsprogram för pedagogers lärande i förskolemiljö.* (Göteborg Studies in Educational Sciences, 178) Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis.
- Lindblad, S. 1980: *Skola och förändring. Till frågan om utbildningspolitik, utbildningsreformer och pedagogiskt utvecklingsarbete.* (Pedagogisk forskning i Uppsala, 19) Uppsala: Uppsala universitet, Pedagogiska institutionen.
- Lundgren, S. 2002: *I spåren av bemanningsförändring. En studie av sjuksköterskors arbete på en kirurgisk vårdavdelning.* (Göteborg Studies in Educational Sciences, 173). Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis.
- Löfberg, A. 1976a: *Boendets utformning som pedagogiskt problem. Om legitimeringen och möjligheten av det pedagogiska ingripandet.* Stockholm: Stockholms universitet, Pedagogiska institutionen.
- Löfberg, A. 1976b: *Sättet att göra arbetsmiljöprogram? Pedagogisk utvärdering av ett planeringsprogram.* (IAN-rapport 196) Stockholm: Stockholms universitet, Pedagogiska institutionen.
- Mattsson, P. 1995: *Generativt lärande. En miljöpedagogisk studie i kunskapsintensiva företag 1991–1993.* Stockholm: Stockholms universitet, Pedagogiska institutionen.
- Michélsen, H. 1979: *Sensitivitetsträning inom en organisation: en fallstudie.* Stockholm: Stockholms universitet, Pedagogiska institutionen.
- Milsta, M. 1994: *Målstyrning och mellancheferns arbete – hierarki, delaktighet och tillfälligheternas spel.* (Linköping Studies in Education, no 40) Linköping: Linköping University, Department of Education and Psychology.
- Moqvist, L. 2005: *Ledarskap i vardagsarbetet – en studie av högre chefer i statsförvaltningen.* (Linköping Studies in Education and Psychology, no 100) Linköping: Linköping University, Department of Behavioural Sciences.
- Nilsson, A. 2001: *Omvårdnadskompetens inom hemsjukvården. En deskriptiv studie.* (Göteborg Studies in Educational Sciences, no 152) Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis.
- Nilsson, B. 2003: *Förändringsdynamik: utveckling, lärande och drivkrafter för förändring: en studie av utvecklingsprocesser i fyra småföretag.* (Linköping Studies in Education and Psychology, no 93) Linköping: Linköping University, Department of Behavioural Sciences.
- Nilsson, K. 2003: *Mandat – makt – management. En studie av hur vårdcheferns ledarskap konstrueras.* (Göteborg Studies in Educational Sciences, 192) Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis.
- Nilsson, L. 2000: *Att tilltro sin handlingskraft. Ett mentorprogramms betydelse för fjorton kvinnors chefskarriärer.* Luleå: Luleå tekniska universitet, Institutionen för pedagogik och ämnesdidaktik.
- Nilsson, P. 2005: *Ledarutveckling i arbetslivet: Kontexter, aktörer samt (o)likheter mellan utbildningskulturer.* Umeå: Umeå universitet, Pedagogiska institutionen.
- Ohlsson, J. 1996: *Kollektivt lärande. Lärande i arbetsgrupper inom barnomsorgen.* Stockholm: Stockholms universitet, Pedagogiska institutionen.
- Olofsson, S.S. 1998: *Kvinnliga rektorers ledarstil i svensk grundskola.* Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Perneman, J-E. 1977: *Medvetenhet genom utbildning. Ett försök att utifrån Paulo Freires perspektiv forma ett ledarutvecklingsprogram och beskriva utfallet i termer av kvalitativa skillnader.* (Göteborg Studies in Educational Sciences, 21) Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis.
- Persson, I. 2002: *Skolledare i grundskolan. En fallstudie av biträdande rektorers möte med skolledning.* Lund: Lunds universitet, Pedagogiska institutionen.
- Rehn, S. 1999: *Det oavsiktliga lärandet – försvarets räddningsplanka? En granskning av värnpliktigas lärande under värnpliktsutbildningen och värnpliktsystemets funktion i samhället.* (Doktorsavhandling 1999:03) Luleå: Luleå tekniska

- universitet, Institutionen för lärarutbildning.
- Rosenqvist, J. 1988: *Särskolan i ett arbetsmarknadsperspektiv: Om lärares och handledares uppfattningar av arbetet och elevernas framtid i arbetslivet*. (Studia Psychologica et Paedagogica Series Altera, no 89) Malmö: Lärarhögskolan i Malmö.
- Rönnqvist, D. 2001: *Kompetensutveckling i praktiken: ett samspel mellan ledning, yrkesgrupper och omvärld: en studie av strategier för kompetensutveckling inom hälso och sjukvård*. (Linköping Studies in Education and Psychology, no 81) Linköping: Linköping University, Department of Behavioural Sciences.
- Sandin, I. 1988: *Att forskningsanknyta vårdproblem om mötet mellan kunskaps-traditioner*. Stockholm: Stockholms universitet, Pedagogiska institutionen.
- Sandström, B. & Ekholm, M. 1984: *Stabilitet och förändring i skolan*. Stockholm: Liber Utbildningsförlaget.
- Scherp, H-Å. 1998: *Utmanande eller utmanat ledarskap. Rektor, organisation och förändrat undervisningsmönster i gymnasieskolan*. (Göteborg Studies in Educational Sciences, 120) Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis.
- Scherp, H-Å. 2002: *Lärares lärmiljö. Att leda skolan som lärande organisation*. (Karlstad University Studies, 2002:44) Karlstad: Karlstad universitet.
- Sebrant, U. 2000: *Organiserande och identitet. Om arbetsorganisation i geriatrisk vård*. Stockholm: Stockholms universitet, Pedagogiska institutionen.
- Sederblad, P. 1993: *Arbetsorganisation och grupper. Studier av svenska industriföretag*. (Lund Dissertations in Sociology 4) Lund: Lund University Press.
- Sjöström, B. 1995: *Assessing acute postoperative pain. Assessment strategies and quality in relation to clinical experience and professional role*. (Göteborg Studies in Educational Sciences, no 98) Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis.
- Sjöström, B. & Johansson, B. 2000: *Ambulanssjukvård. Ambulanssjukvårdares och läkares perspektiv*. (Göteborg Studies in Educational Sciences, no 151) Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis.
- Skantze, A. 1989: *Vad betyder skolhuset? Skolans fysiska miljö ur elevernas perspektiv studerad i relation till barns och ungdomars utvecklingsuppgifter*. Stockholm: Stockholms universitet, Pedagogiska institutionen.
- Sköld, S. 1987: *FAL – fortbildning i administration för läkare. Studie av ett personalutvecklingsprojekt*. (Uppsala Studies in Education, 26) Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- Stiernborg, M. 1966: *Programmerad undervisning: analys, översikt och experimentell belysning*. Stockholm: Stockholms universitet, Pedagogiska institutionen.
- Ström, P. 1997: *Förändringsarbete och lärande. Om utveckling av förändringspraktik bland vårdbiträden*. (Lund Studies in Education, 4) Lund: Lund University Press.
- Strömberg, B. 1997: *Professionellt förhållningssätt hos läkare och sjuksköterskor. En studie av uppfattningar*. (Göteborg Studies in Educational Sciences, no 111) Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis.
- Stålhammar, B. 1984: *Rektorsfunktionen i grundskolan. Vision – verklighet*. (Uppsala Studies in Education, 22) Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- Svennerstål, H. 1996: *Framgångsrika chefs syn på sin egen utveckling*. Stockholm: Stockholms universitet, Pedagogiska institutionen.
- Svensson, L. 2002: *Learning environments of knowledge intensive company units in five european countries. European Commission, Fourth Framework Programme, Final report*. <http://www.pjb.co.uk/npl/bp30.htm> (051022)
- Söderbäck, M. 1999: *Encountering parents: Professional action styles among nurses in pediatric care*. (Göteborg Studies in Educational Sciences, no 139) Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis.
- Söderlindh Franzen, E. 1990: *Lära för Sverige. En studie av utbildningsproblem och arbetsmarknad för invandrare i grundutbildning för vuxna*. Stockholm: Stockholms universitet, Pedagogiska institutionen.
- Söderström, M. 1979: *Ledningsutveckling inom statsförvaltningen. Några organisationsteoretiska och pedagogiska överväganden*. (Pedagogisk forskning i Uppsala nr. 14) Uppsala: Uppsala universitet, Pedagogiska institutionen.
- Söderström, M. 1981: *Personalutveckling i arbetslivet och återkommande utbild-*

- ning: några problem och utvecklingsmöjligheter. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Talerud, B. 1985: *Kulturpedagogik i tekniksamhälle. Om möjligheter till kulturell utveckling genom pedagogisk verksamhet*. Stockholm: Stockholms universitet, Pedagogiska institutionen.
- Tallberg Broman, I. 1991: *När arbetet är lönen: En kvinnohistorisk studie av barn-trädgårdsledarinnan som folkuppfostrare*. (Studia Psychologica et Paedagogica Series Altera, nr 99) Malmö: Lärarhögskolan i Malmö.
- Theliander, J. 1999: *Att studera arbetsförändring under kapitalismen. Ure och Taylor i pedagogiskt perspektiv*. (Göteborg Studies in Educational Sciences, no 132) Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis.
- Thunborg, C. 1999: *Lärande av yrkesidentiteter. En studie av läkare, sjuksköterskor och undersköterskor*. (Linköping Studies in Education and Psychology, no 64) Linköping: Linköping University, Department of Behavioural Sciences.
- Trankell, A. 1967: *The SAS system of selection of pilots: its history, methods and results*. Stockholm: Stockholms universitet, Pedagogiska institutionen.
- Ursberg, M. 1996: *Det möjliga mötet: En studie av fritidspedagogers förhållnings-sätt i samspel med barngrupper inom skolbarnsomsorgen*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Waldenström, C. 2001: *Constructing the world in dialogue. A study of advisory situations in Swedish agriculture*. Stockholm: Stockholms universitet, Pedagogiska Institutionen.
- Weibull, A. 2003: *Yrkeskunnande i beredskap. Om strukturella och kulturella inflytelser på arbete i det svenska flygvapnet*. (Linköping Studies in Education and Psychology, no 87) Linköping: Linköping University, Department of Behavioural Sciences.
- Werdelin, I. 1972: *Quantitative methods and techniques of educational planning*. Beirut: Regional Centre.
- Westberg, H. 1996: *Kvinnor och män märks. Könsmärkning av arbete – en dold lärandeprocess*. Stockholm: Stockholms universitet, Pedagogiska institutionen.
- Winter, H. 1989: *Anställdas deltagande i organisationsutveckling. En teoretisk och empirisk analys om förutsättningar för participation*. (Linköping Studies in Education and Psychology, no 25) Linköping: Linköping University, Department of Education and Psychology.
- Willman, A. 1996: *Hälsa är att leva: En teoretisk och empirisk analys av begreppet hälsa med exempel från geriatrisk omvårdnad*. (Studia Psychologica et Paedagogica nr 123) Malmö: Lärarhögskolan i Malmö.
- Wåglund, M. 1993: *Orientering mot ledarskap. Analys av en chefsutbildning för läkare*. (Uppsala Studies in Education, 49) Uppsala: Acta Universitatis Upsalensis.
- Wångstedt, A. 1991: *Inte sjuk men plågad. Om lärararbetet ur psykosocial synvinkel*. (Pedagogiska rapporter, nr 57) Lund: Lunds universitet, Pedagogiska institutionen.
- Wångstedt, A. 1997: *Lärararbetet som politiskt arbete: problembaserad analys och diskussion med utgångspunkt i didaktiska frågeställningar relaterade till den aktuella reformpolitiken inom skolans område*. (Pedagogiska rapporter nr 71) Lund: Lunds universitet, Pedagogiska institutionen.
- Ögren, T. 1989: *Organisationens svar. Svarsmönster, strategier och lärande vid personalminskning/nyorientering*. Stockholm: Stockholms universitet, Pedagogiska institutionen.
- Öhlén, J. 2000: *Att vara i en fristad. Berättelser om lindrat lidande inom palliativ vård*. Göteborg: Kompendiet.